

Lino Veljak, Zagreb

Obrazovanjem protiv predrasuda

Hipoteza koja se ovdje kritički razmatra glasi: *Širenjem obrazovanja suzbijaju se i u perspektivi eliminiraju predrasude. Ili: Što je razina obrazovanosti stanovništva viša, to je tlo na kojemu cvatu predrasude suženije.*

Hipoteza, dakako, nije izmišljena za svrhu ovog razmatranja. Ona je duboko ukorijenjena u intelektualističkoj i prosvjetiteljskoj tradiciji Zapada. Već je u Sokratovu intelektualističkom obratu (teza: »znanje nužno dovodi do vrline«) implicirana razrješujuća moć obrazovanja i obrazovanosti u odnosu na vladavinu predrasuda. Na početku novovjekovlja stoji Francis Bacon sa svojom znamenitom formulacijom: »Znanje je moć«. Ta Baconova misao, prema kojoj bi znanje imalo biti moć, ne znači samo upotrebljivost teorijske, posebice prirodnoznanstvene spoznaje za svrhe ljudskog ovladavanja prirodom (i svijetom u cjelini), nego i osobađanje ljudi od predrasuda. U tom smislu jednoznačnu indikaciju predstavlja Baconovo razmatranje idola i načina na koji se ljudi mogu osloboditi vladavine idola (a idoli nisu ništa drugo doli tipologizirani popis predrasuda).¹ Ni Descartesovo se upućivanje na nadmoć geometrijski utemeljene spoznaje ne može tumačiti izvan tog (u osnovi sokratovskog) konteksta vjere u moć znanja da suzbija predrasude.

U najkorjenitijem i najjasnijem obliku, ta tendencija da se obrazovanje uspostavi kao izvor uništavanja predrasuda dolazi do izražaja u prosvjetiteljstvu. Znanje do kojega se dolazi prosvjeđujućim obrazovanjem oslobađa ljude od okova praznovjerja i svakojakih drugih predrasuda, proklamiraju na tragu simplificiranog Sokrata prosvjetitelji, posebice francuski. Slijede ih prosvijećeni monarsi, koji svojim podanicima nameću obvezatno osnovno obrazovanje, gradeći moderni sustav javnog školstva, a u tom duhu gradi se i moderni sustav javnog zdravstva.

Dvije su poteškoće koje onemogućuju glorifikaciju te dimenzije prosvjetiteljskog projekta: predrasude, *prvo*, nisu oblici neznanja niti učinci neinformiranosti; *drugo (i odlučujuće!)*, predrasude nisu ni tendencijski suzbijene ozbiljenjem prosvjetnog aspekta prosvjetiteljskog projekta.

Predrasude, dakako, mogu biti u pozitivnoj korelaciji s neobrazovanošću, ali uspostavljanje identiteta neke predrasude s neinformiranošću u pogledu predmeta na koji se ona odnosi, u pravilu predstavlja nekritičko generaliziranje, kakvo ne može izdržati iole strožu provjeru. Predrasude jesu i kognitivna i praktička (netko bi rekao: moralna) ograničenja; one su, bez daljnega, istovremeno i izraz i uzrok nemoći, ali ne treba ih izjednačavati s neznanjem. Ilustracije radi, vjerovanje da je zemlja ravna ploča nije u vremenima prije Ptolomeja predstavljalo predrasudu. Ili, etnički stereotipi (dakle, paradigmatični oblici predrasuda) mogu u nekoj sredini istrajavati i

1

Usp. F. Bacon, *Novi organon*, Naprijed, Zagreb 1986.

unatoč intenzivnim doticajima onih koji su tim predrasudama obuzeti, s osobama i skupinama na koje se dotične predrasude odnose.

Predrasude mogu biti stečene kulturnim nasljeđem, mogu se introducirati ideologijskom produkcijom i/ili manipulacijom, a najčešće se, bar kad je riječ o predrasudama u našim vremenima, radi o kombinaciji utjecaja spornih strana tradicije s radom pogona i mehanizama koji proizvode i distribuiraju različite ideologijske tvorbe. Neovisno o njihovu izvoru, predrasude se iskazuju kao faktori koji ograničavaju polje i dosege djelovanja, usmjeravajući ponašanje, odnošenje i djelovanje svojih primarnih žrtava (dakle, osoba i skupina koje su obuzete predrasudama) u krivom, a nerijetko i auto-destruktivnom pravcu. Obuzetost nekom predrasudom, robovanje predrasudi bilo kojeg tipa, otežava – a često i posve onemogućuje – uvid u zbiljsko stanje stvari, kao i u mreže interesne povezanosti; mehanizme akumuliranja i prelijevanja moći, energije, vremena i dobiti; onemogućen je uvid u onu logiku koja proizvodi marginalizaciju, gubitništvo i nemoć, logiku koja producira i reproducira status i faktičnost žrtve, lišenost, te time otvara prostor za različite forme socijalne patologije, zaključno s tendencijom anomije (što važi za ekstremne, ali ne ni nezamislive niti neiskusane situacije). Predrasude, nerijetko (dapače, čak i u pravilu) legitimirane zdravim razumom, utemeljene su u sferi iracionalnoga: stoga se protiv tvrdokorne predrasude teško može boriti informiranjem i obrazovanjem.

Vjerojatno se time (a ne, primjerice, nedovoljnom djelotvornošću ili greškama u tehnici realizacije) može objasniti fundamentalan neuspjeh prosvjetiteljskog projekta da se obrazovanjem eliminira dominacija predrasuda. Taj neuspjeh iskazuje se u jednom faktičkom stanju koje bi se bez pretjerivanja dalo označiti kao konzistentan skup tvrdih činjenica. Naime, prosvjećivanje – i ono što su ga započeli provoditi prosvijećeni apsolutisti, i ono koje je bilo rezultat nezamisliva i sveobuhvatna razvitka školstva, kao i ono koje je proizašlo iz još nezamislivije ekspanzije kvantuma sveukupnoga ljudskog znanja – dovelo je do evidentnih i neporecivih promjena u pogledu stanja ljudskog duha. Dovoljno je, ilustracije radi, spomenuti praktičko iskorjenjivanje nepismenosti u razvijenijim zemljama svijeta. Pismen čovjek smatrao se još donedavno (prije tek nekoliko naraštaja) učenim čovjekom. Danas se svaka odrasla osoba bez završene osnovne škole (osmogodišnje, u razvijenijim zemljama devetgodišnje) smatra socijalno marginaliziranim bićem. Dakako, argumentacija u prilog navedene teze mogla bi biti mnogo opsežnija, ali nema razloga za njezino širenje.

Ipak, sav taj neosporan rast znanja i sva to njegova raspodjela među najšire slojeve stanovništva nisu suzbili niti tvrdokorno održavanje mnogih starih predrasuda, a niti – i to je posebno važno – umnažanje niza novih predrasuda. Dapače, i sama se prosvjeta, sustav javnog školstva i razni oblici neformalnog obrazovanja, nerijetko iskazuju kao dijelovi mehanizama proizvodnje i reprodukcije predrasuda. Pojedini (nipošto marginalni) obrazovni sustavi, utemeljeni na rastu količine i kakvoće humanih znanosti koje se inkorporiraju u edukacijske znanosti (razumljenih i prakticiranih kao tehnologija oblikovanja poželjnih tipova ljudskog bića i poželjnih oblika svijesti), lako se mogu razotkriti kao djelotvorni mehanizmi proizvodnje novih i održavanja starih predrasuda. To posebice dolazi do izražaja u ideologiziranoj školi. Valja napomenuti da fenomen ideologizirane škole nije nužno vezan uz totalitarne ili autoritarne režime niti uz fundamentalističke poglede na svijet. Istina je, totalitarizam, ne samo onaj boljševički, kao i fun-

damentalizam, ne nužno vjerski (a u tom sklopu nipošto svodljiv na onaj islamskog predznaka, kao što bi to rado protumačili oni koji vlastiti – svejedno da li laički ili klerički – fundamentalizam hoće proglasiti emancipacijom od protuslovlja moderne i alternativom kaosu postmoderne), predstavljaju optimalno tlo za ideologizaciju prosvjete i za njezino sistemsko uklapanje u mehanizme reprodukcije predrasuda. Analiza obrazovnih sadržaja i školskih udžbenika u demokratskim, u liberalnom i sekularnom duhu oblikovanih sredina pokazala bi katastrofalne rezultate.² Ukoliko bismo u razmatranje uključili masovne medije, koji su danas vjerojatno važniji izvor spoznaje od bilo koje i bilo kakve škole, stanje stvari iskazalo bi se u još dramatičnijem svijetlu. Naravno, demokratsko ozračje bitno pogoduje mogućnostima djelotvornog suprotstavljanja obrazovnim sadržajima koji se uklapaju u mehanizme reprodukcije predrasuda – a sasvim je sigurno da bi jedna odgovarajuća komparativna analiza pokazala signifikantne razlike između demokratske i autoritarne škole s obzirom na stupanj zastupljenosti sadržaja koji služe spomenutoj reprodukciji predrasuda.

No, bitno je za našu raspravu nešto drugo: *Prosvjeđivanje nije suzbilo predrasude*. Temeljni uzrok leži u tomu što se predrasude ne mogu svesti na učinke neznanja ili neinformiranosti. Neznanje, neobrazovanost i neinformiranost vrlo su pogodno tlo za procvat predrasuda i za njihovo nesmetano održavanje, širenje i učvršćivanje. No, obrazovanje nije univerzalan lijek, čak ni obrazovanje koje je u potpunosti oslobođeno od svih sadržaja koje na bilo koji način pogoduju održavanju predrasuda, da ne govorimo o onom obrazovanju koje je opterećeno ideologijskim, državotvornim ili fundamentalističkim, tzv. zloporabama odgojno-obrazovnog sustava.

Ako obrazovanje ne koristi suzbijanju predrasuda, nego ih nerijetko još i učvršćuje, znači li to da valja osporiti prosvjetiteljski projekt u cjelini?

Prije odgovora na ovo pitanje, treba diferencirati prosvjetiteljski projekt u cjelini od prosvjetiteljske vjere u identitet obrazovanosti sa slobodom od predrasuda. Prosvjetiteljski projekt u cjelini valja promatrati u kontekstu uspostavljanja moderne. Taj je projekt bitno opterećen naivnošću njemu imanentne vjere u napredak.³ On je, nadalje, opterećen i fundamentalnim protuslovljima tzv. »dijalektike prosvjetiteljstva«.⁴ Jednoznačna glorifikacija moderne i njezinih faktičkih učinaka sapliće se, ukratko rečeno, u nerazrješiva protuslovlja.⁵ No, tko bi taj projekt htio osporiti u ime idealizirana predmodernog stanja, onda bi se on jednoznačno priključio zagovornicima radikalnog nihilizma, onima koji promiču puke besmislice uzdižući ih na rang dubokoumnih istina i valjanih indikatora primjerenog djelovanja. Vjera, pak, u oslobađajuću moć prosvjeđivanja dijeli u osnovi sudbinu svoje matrice, naime novovjekovne vjere u svemoć znanstveno-tehničkog i sveko-

2

U tom smislu indikativna je analiza Ladislava Bognara, objavljena pod naslovom »Analiza tekstova u osnovnoškolskim čitankama«, *Metodički ogledi*, br. 19 (2004). Istina je da su rezultati te analize izravno ovisni o neprevladanoj autoritarno-ksenofobičnog sindroma u hrvatskom školstvu i da ona ne može biti reprezentativna za stanje u, primjerice, zemljama Zapadne Europe. Međutim, unatoč proklamiranim principima tzv. političke korektnosti, reprodukcije predrasuda nisu lišeni ni mnogi školski priručnici i u najdemokratskijim zemljama. Etničke, kulturne, rod-

ne i druge predrasude mogu se naći i u školama za koje njihovi privrženci iskreno vjeruju da su s onu stranu svake predrasude.

3

O tomu opsežnije u L. Veljak, »Uspjeh i kriza ideje napretka«, *Helios* 1 (1998).

4

Usp. M. Horkheimer – Th. W. Adorno, *Dialektik der Aufklärung*, S. Fischer, Frankfurt/M. 1969.

likog, na rastu i umnažanju znanja zasnovanog napretka. Ona je naivna iz više razloga. Ona, *prvo*, potcjenjuje moć iracionalnoga, iskazujući se time, u paradoksalnom obratu, kao oblik praznovjerja, praznovjernog povjerenja u plošnost i jednoznačnost racionalne strukture ljudskog bića. Drugo, ta vjera u potpunosti ignorira mogućnosti i mehanizme instrumentalizacije iracionalnoga u posve racionalno postavljene (premda, uzete po sebi, također duboko iracionalne) svrhe, od održanja i učvršćivanja opstojećih odnosa moći, pa do produkcije, reprodukcije, distribucije i redistribucije moći. No, kao što naznačena protuslovlja moderne ne bi pod nikakvim okolnostima smjela opravdavati kritiku i osporavanje moderne sa stajališta idealizirane predmoderne zajednice (što svoju filozofijsku paralelu nalazi u neodrživosti utemeljenja kritike nihilizma moderne metafizike u idealizaciji predsokratovske filozofije i predfilozofijske navodne zajednice bogova, heroja i ljudi, u idealizaciji kozmičkog jedinstva što je navodno bilo na djelu prije negoli je nastupilo intelektualističko kvarenje), tako ne bi trebalo dovoditi u pitanje ni formativne potencijale odgoja i obrazovanja na planu suzbijanja vladavine predrasuda. Ti potencijali nisu, međutim, apsolutni niti obdareni svemoći. Samo se na temelju uvida u naznačenu ograničenost spomenutih potencijala može izbjeći lažna alternativa između nekritičke glorifikacije prosvjetiteljske vjere u apsolutnu moć obrazovanja da iskorijeni sve stare predrasude i spriječi pojavu novih predrasuda, na jednoj, te nihilističke negacije svake relevantnosti obrazovanja na planu suzbijanja predrasuda, na drugoj strani.

A izmicanje zamci spomenute lažne alternative posebno dobiva na važnosti ukoliko se uzme u obzir faktičko stanje stvari. Stanje o kojemu je ovdje riječ obilježeno je ukorijenjenošću raznovrsnih starih i novih, kako nasljeđenih tako i novoprodučenih, predrasuda, a one poput utega otežavaju sve pokušaje pronalazanja valjanih odgovora na izazove vremena. Jedan od bitnih momenata reprodukcije tih predrasuda predstavlja upravo obrazovni sustav (sustav javnog školstva), iako on po svoj prilici ipak nije najvažniji niti je od odlučujuće važnosti u procesu oblikovanja, održavanja i širenja predrasuda. Tri su razine na kojoj spomenuti sustav može pomagati ili odmagati održavanju i širenju predrasuda:

1. razina kakvoće obrazovanja;
2. opće usmjerenje obrazovanja;
3. način na koji se u obrazovanju tretiraju predrasude.

Na prvoj je razini mjerodavan stupanj vrsnoće obrazovanja. Nije svejedno izlaze li iz škole (fakulteta, večernjeg tečaja, itd.) polupismene osobe ili informirane, kulturne, stručno kompetentne i intelektualno kvalificirane osobe. Već je naglašeno, količina i kakvoća stečenog znanja nije nikakav univerzalni recept za suzbijanje predrasuda; niti najbolja škola (kao, uostalom, niti najbolje neformalno obrazovanje) ne daje imunitet na predrasude. Ipak, svi iskustveni podaci govore u prilog teze o razmjernosti (makar samo i na razini puke statističke vjerojatnosti) stupnja obrazovanosti sa stupnjem otpornosti na predrasude. Tko više zna, lakše će se oduprijeti epidemiji novih predrasuda ili se osloboditi od neke pandemične predrasude. No, znanje samo po sebi nije dovoljno.

Što se tiče utjecaja opće usmjerenosti obrazovanja na porast ili opadanje predrasuda, valja reći da se tu radi o bitnoj razlici između ideologizirane škole i škole usmjerene na razvijanje kritičke svijesti. Ideologizirana škola (svejedno, je li njezina ideologiziranost utemeljena na domoljublju, revolucionarnoj klasnoj svijesti ili znanstvenom pogledu na svijet) može, u prin-

cipu (bolje rečeno, hipotetički), biti u potpunosti očišćena od svake vrste predrasuda, ili se čak i izriješkom boriti protiv predrasuda, a da se njezin učinak ipak očituje u izrazitoj sklonosti objekata njezina odgojno-obrazovnog djelovanja da prihvaćaju i dalje šire (bar neke) predrasude. Stanje se u još većoj mjeri pogoršava kad je poučavanje u takvoj školi zasnovano na mehaničkoj reprodukciji propisanih znanja, kao i na rang neupitnih istina uzdignutih ispravnih uvjerenja. Autoritarna po metodama, a dogmatska po sadržajima, takva škola proizvodi duhovne invalide, formira osobe koje mogu, doduše, biti obdarene i širokom kulturom i koje su u stanju – informativno, ili čak stručno – kompetentno kontrolirati razna područja znanja, ali nisu u stanju razlikovati smisleno od besmislenoga, utemeljenu spoznaju od neutemeljene predrasude (posebice ukoliko tu predrasudu zastupa neki prihvaćeni autoritetom obdareni izvor). Suprotno, škola koja ne samo proklamativno nego i zbiljski potiče oblikovanje kritičke svijesti, razvijajući sposobnosti razlikovanja valjanoga od nevaljanoga, ispravnoga od neispravnoga, istine⁶ od laži i zablude (pa, dakle, i od predrasude), bit će u stanju osposobiti korisnike/ce njezinih edukacijskih usluga za kritičko suočavanje sa svim intelektualnim tvorbama koje pretendiraju na istinitost, pa tako i s predrasudama. Ni kritički duh nije, međutim, sam po sebi apsolutna garancija uspješnosti u iskorjenjivanju predrasuda, ali njegov izostanak zajamčeno otvara predrasudama širok i samo poljem važenja antitetičkih predrasuda ograničen prostor razmnažanja i cvjetanja.

Naposljetku, ne treba zanemariti ni eksplicitan odnos škole spram predrasuda. U ideologiziranoj školi nije rijedak slučaj da se neke korisne predrasude (korisne, dakako, sa stajališta utemeljujuće ideologije) namjerno koriste u odgojno-obrazovnom procesu ili se one, u suptilnijim varijantama, neizravno podržavaju. Prinudno nametanje neke predrasude može imati kontraefekt, dovesti do kritičkog odnosa spram dotične predrasude ili, najčešće, do njezina spontana, neosviještena, akritičkog odbacivanja (i to najčešće u ime neke suprotstavljene predrasude). No, stanje postaje mnogo složenijim ukoliko predrasude koje se koriste u ideologiziranoj školi korespondiraju s duhom sredine i uklapaju se u složaj dominantnih predrasuda. U tom se slučaju može očekivati da će učinci korištenja takve predrasude biti povoljni. Povoljni, dakako, sa stajališta programera takvoga ideologiziranog obrazovanja.

Svakako, ni najboljim i najplemenitijih htijenjima vođeno prinudno suzbijanje predrasuda, kakvo obilježuje školu utemeljenu na naivnom prosvjetiteljstvu, ne može imati pozitivan učinak, pogotovo ako se ne zasniva na razvijanju i samorazvoju kritičke svijesti. Borba protiv predrasuda koja se vodi nametanjem (znanstvene ili kakve druge) istine, a ne razvijanjem kritičke svijesti, vrti se u krugu što ga obilježuje nerazrješivo protuslovlje pokušaja da se nasljeđeno praznovjerje suzbije nametanjem novih oblika (znanstvenog

5

Moderna, ipak, nije dovršen projekt (u tom smislu usp. npr. J. Habermas, *Filozofski diskurs moderne*, Globus, Zagreb 1988), što znači da potencijali sadržani u spomenutom projektu nisu iscrpljeni, koliko god da je sam projekt u svojem faktičkom oblikovanju (a posebice u onim svojim momentima u kojima se korijene naznačene fundamentalne kontradikcije) podložan radikalnom preispitivanju i neophodnom preoblikovanju.

6

Pojam *istina* uzima se ovdje striktno u metafizičkom smislu i ne implicira afirmaciju nijedne teorije istine, a pogotovo ne predstavlja izraz vjerovanja u neku dohvatljivu Istinu. Rasprava o validnosti međusobno suprotstavljениh ili divergentnih teorija istine naprosto ne spada u obzor ovog razmatranja. Opsežnija argumentacija u: L. Veljak, »Poimanje istine kao odredbeni moment karaktera obrazovanja«, *Metodički ogledi*, br. 13 (2001).

ili nazoviznanstvenog) praznovjerja ili, šire, pokušaja da se stare dogme suzbiju novim dogmama; ukratko, na djelu je staro, dobro znano *contradictio in adjecto*. Bez izlaska iz tog kruga nema nade da će vladavina predrasuda biti ugrožena. Jedino pitanje u tom slučaju može glasiti: *Kakav je karakter vladajućih predrasuda i komu ili čemu one koriste, afirmaciji kakvih i čijih interesa one služe?*

Kao što je naredba *Budi slobodan/slobodna!* već u samoj svojoj strukturi apsurdna, tako je apsurdan i unaprijed na propast osuđen pokušaj prinudnog oslobađanja od vladavine predrasuda. Ukoliko se pritom koristi obrazovanje, onda je na djelu tek još jedna od zloraba obrazovanja, zloraba koja u danom slučaju može biti izraz jedne naivne prosvjetiteljske iluzije, ali je ona, češće, izraz ideologijske instrumentalizacije obrazovanja u funkciji stanovitih interesa. A vjerovanje da ima »dobrih« i poželjnih interesa, koji se dadu promicati korištenjem predrasuda, izraz je još jedne vrste naivnosti.

Sokrat, već optužen kao prakrivac prosvjetiteljske iluzije koja u prinudi nametanja emancipacije dopijeva do svoje apsurdne forme, može nam tu mnogo pomoći. Može nam, naime, pomoći ukoliko se odgoj i obrazovanje, oslobodeni od intelektualističke zablude o istovjetnosti znanja i vrline, temelje na sokratovskom poticanju samorazvijanja intelektualnih i prosudbenih moći, onih ljudskih moći koje čine pretpostavku razvitka samosvijesti emancipiranih (a to, među ostalime, znači i: predrasuda oslobodjenih) ljudskih bića. Kao što samosvijest nije ništa jednom zauvijek dano, tako se ni sloboda od predrasuda (naime, kad se do nje zaista dopije) ne može smatrati nečim jednom zauvijek stečenim, ona se uvijek mora iznova potvrđivati, suočavajući se s raznolikim iskušenjima novih predrasuda. Utoliko i najdjelotvorniji emancipatorski odgoj (koji, da bi to uopće i bio, mora u prvom redu biti samoodgoj!), popraćen primjerenim obrazovanjem, nije nikakvo konačno jamstvo života s onu stranu predrasuda. Ne bi, ipak, valjalo sumnjati u to da odgojno-obrazovnom djelovanju usmjerenom na stvaranje kritičke samosvijesti emancipiranih ljudskih bića nema – promatra li se sa stajališta koje uklanjanje predrasuda drži iznimno važnom pretpostavkom oslobađanja ljudskih bića od samoprodučenih okova predrasuda i drugih porobljujućih iluzija – dakle, nema na planu edukacije neke smislene alternative.

Lino Veljak

Durch Erziehung gegen Vorurteile

Die Erziehung und Bildung werden im Kontext der Notwendigkeit der Befreiung von gesellschaftlichen und kulturellen Vorurteile betrachtet. Diejenige Vorurteile erschweren oder gar vereiteln die Entwicklung zivilisierter mitmenschlicher und gesellschaftlicher Verhältnisse. Die Erziehungs- und Bildungssysteme werden von autoritären Regierungen und totalitaristischen Ideologien missgebracht, um die gegebenen Vorurteile reproduzieren zu können oder die neuen Vorurteile herzustellen. Solche Missbräuche werden auf der Erkenntnis der Bildungspotenziale der Erziehung begründet. Die Kräfte der Erziehung sind keineswegs unbegrenzt und deswegen wird der Glauben in ihrer Allmacht als Ausdruck einer Naivität enthüllt. Doch, diejenige Kräfte dürften keinesfalls ignoriert oder unterschätzt werden. Sie müssen ohne dozierendes und moralisierendes Drucks gebracht werden. Die Erziehung für Freiheit und die Bildung für die Autonomie sollten auf die Herstellung der Voraussetzungen für die Entwicklung des Selbstbewusstseins der emanzipierter (d. h. auch von der Verurteile befreien) menschlichen Wesen begründet werden.